

WPROWADZENIE

Po zakończeniu Soboru Watykańskiego II Kościół katolicki zdecydowanie zaangażował się w rozwój ruchu ekumenicznego oraz w braterskie rozmowy z wyznawcami religii pozachrześcijańskich. Ekumenizm ma jasno wyznaczone zadania, do których należy przede wszystkim odbudowa utraconej jedności wśród chrześcijan. Otwarcie się na inne religie, pozytywne ustosunkowanie się do nich oraz docenienie ich znaczenia przez Kościół nie mają tak wyraźnie określonego celu. Z jednej strony, dokumenty Kościoła zdecydowanie zachęcają katolików do podejmowania cierpliwego dialogu z wyznawcami religii niechrześcijańskich, a z drugiej, przypominają o konieczności prowadzenia działalności misyjnej. Należy stwierdzić, że w bliższej perspektywie nie wydaje się możliwe wzajemne uznanie między religiami. Szczególnym zadaniem tych rozmów jest bez wątpienia porozumienie między ludźmi wierzącymi. Można zauważyć, że coraz większa liczba zwierzchników wspólnot religijnych i osób zaangażowanych w dialogi zdaje sobie sprawę, iż jednym z warunków koniecznych dla harmonijnej współpracy między współczesnymi, zróżnicowanymi społeczeństwami jest międzyreligijne pojednanie. Szczególne więzi oraz wspólne duchowe dziedzictwo Kościół odkrywa z Żydami i judaizmem. Stwierdzenie to nie odnosi się tylko do wyraźnych i oczywistych powiązań z biblijnym ludem żydowskim, lecz także do współczesnych wyznawców judaizmu oraz sposobu, w jaki wyrażają i przeżywają aktualnie swoją wiarę.

Otwarcie Kościoła katolickiego na chrześcijan różnych denominacji oraz wyznawców religii pozachrześcijańskich w sposób szczególny związane jest z soborową odnową eklezjologiczną oraz pozytywnym i pełnym nadziei zwróceniem uwagi na bogactwo życia duchowego rozwijającego się zarówno wśród podzielonych uczniów Chrystusa, jak i w innych religiach. Nie do przecenienia jest uchwalenie przez Sobór Watykański II, 21 listopada 1964 r., Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*. Tego samego dnia Ojcowie soborowi przyjęli Dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*. Ważnym wydarzeniem, które przyczyniło się do nawiązania pozytywnych relacji z wyznawcami innych religii było ogłoszenie, składającej się zaledwie z pięciu punktów, Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* (28 października 1965 r.). Ogólnie, w ostatnim z wymienionych dokumentów

zawarto podstawowe i pastoralne uwagi na temat dialogu z wyznawcami religii pozachrześcijańskich. Odmienny charakter mają punkty trzeci i czwarty *Nostra aetate*, które poświęcone są islamowi oraz kwestii żydowskiej. Punkt czwarty podejmuje istotne zagadnienia dotyczące współczesnych relacji chrześcijańsko-żydowskich.

Soborową odnowę Kościoła określa się czasami za pomocą włoskiego terminu *aggiornamento*. Określenie to rozpowszechniło się za pontyfikatu papieża Jana XXIII. Za jego pomocą opisywano inicjatywy podejmowane dla przedstawienia niezmiennego depozytu wiary, tak aby mogła ona odpowiadać na potrzeby zmieniającego się świata. Termin ten wskazywał również na konieczność przeprowadzenia zmian w Kościele, nieodzownych ze względu na realne wyzwania. *Aggiornamento* wiązało się z dużym optymizmem, który Kościół dostrzegał w otwarciu się na świat współczesny. Należy jednak w tym miejscu przypomnieć, że papież Paweł VI, przemawiając 18 listopada 1965 r. podczas ósmego posiedzenia publicznego Soboru Watykańskiego II (promulgowano wówczas Konstytucję Dogmatyczną o Objawieniu Bożym *Dei verbum* oraz Dekret o apostołstwie świeckich *Apostolicam actuositatem*) stwierdził, że prawdziwe *aggiornamento* polegać będzie na przenikliwym wnikanii w ducha soborowego oraz na wiernym wprowadzaniu w życie powziętych przez niego postanowień. Po przemówieniu Pawła VI, wielu spośród tych, którzy byli otwartymi zwolennikami ostatniego Soboru, zaczęło zdawać sobie sprawę z trudności, jakie mogą pojawić się przy realizacji zadania wyznaczonego przez papieża. Dobrym przykładem dla zilustrowania zasygnalizowanych obaw może być próba spojrzenia na współczesne problemy w dialogach międzyreligijnych, szczególnie w stosunkach chrześcijańsko-żydowskich, w perspektywie *Nostra aetate*.

Wydaje się, że dzisiaj – czterdzieści lat po uchwaleniu deklaracji i ocenie dokonanych zmian w Kościele katolickim, przeanalizowaniu dokumentów wydawanych przez pewne gremia Stolicy Apostolskiej, które powołują się na *Nostra aetate* oraz, w końcu, zwróceniu uwagi na istniejące tendencje wśród teologów – najważniejsze tematy soborowego tekstu wymagają ponownego odczytania. Przedstawienie ich w świetle wypowiedzi Ojców Soboru Watykańskiego II pozwala krytycznie ocenić przebytą drogę, zaznaczyć zmiany w postawie Kościoła w relacjach z Żydami, jego nowe spojrzenie na judaizm oraz nawiązane stosunki z religiami pozachrześcijańskimi.

Odczytanie deklaracji w perspektywie opinii Ojców soborowych pokazuje, że pewne zagadnienia podjęte przez teologów w latach późniejszych były wyraźnie prezentowane już podczas obrad Soboru. Za konkretnymi zdaniem dokumentu kryją się burzliwe niekiedy dyskusje, a więc odmienne stanowiska i wprost przedstawiane obawy. Nie uciły one do dzisiaj, chociaż zapomina się coraz częściej o głównych ich promotorach. Można by nawet zapytać, czy problemy poruszane przez Ojców soborowych nie były wyrażane namiętniej niż współczesne dyskusje wewnątrz Kościoła. Dodajmy jeszcze, że pewne opinie uczestników Soboru, które nie znalazły dla siebie prawomocnego miejsca w uchwalonej ostatecznie deklaracji, uwzględnione zostały w późniejszych oficjalnych dokumentach Kościoła.

Analiza publikacji poświęconych deklaracji, chociażby tylko tych w języku polskim, omawiających punkt czwarty soborowego tekstu, prowadzi do wielu rozbieżnych ocen. Na początku można wspomnieć zagadnienie partnera dialogu: kogo miał na myśli Sobór, zachęcając katolików i Żydów do podjęcia wzajemnych rozmów? Czy chodziło o ortodoksyjnych wyznawców judaizmu, z reguły niechętnych do jakiegokolwiek dialogu, czy również o innych członków narodu żydowskiego? W niektórych posoborowych publikacjach odnajdujemy wyrazy uznania z powodu odrzucenia przez Sobór rozpowszechnionej wcześniej opinii, że Żydzi ponoszą dziedziczną i zbiorową odpowiedzialność za śmierć Chrystusa. W innych wyczuwa się pewien niedosyt wynikający z faktu, że Sobór nie potępił przekonania, iż Żydzi są „bogobójcami”. Możemy również spotkać się z twierdzeniami, że w *Nostra aetate* w sposób uroczysty napiętnowano antysemityzm. Niektórzy komentatorzy zaznaczają natomiast, że użyty w deklaracji termin „opłakuje” nie jest wystarczająco stanowczy dla okazania dezaprobaty wobec antyżydowskich postaw. Kończąc ten krótki przegląd stanowisk, zaznaczmy, że w pewnych wypowiedziach zwraca się uwagę, iż niejednoznaczne jest samo określenie „antysemityzm”, którym posłużył się Sobór. Gruntownego przebadania wymaga również historia powstania deklaracji.

Znaczenie deklaracji dla stosunków międzyreligijnych, a szczególnie dla relacji chrześcijańsko-żydowskich podkreślał wielokrotnie Jan Paweł II, a ostatnio również Benedykt XVI. Pierwszy z wymienionych papieży, przemawiając 28 października 1985 r. do przedstawicieli Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności, stwierdził, że część dokumentu poświęcona Żydom „niezbyt długa i ani też nadmiernie skomplikowana, była wydarzeniem tworzącym nową epo-

kę. Zmieniła istniejące relacje między Kościołem a narodem żydowskim oraz otworzyła zupełnie nową erę we wzajemnych stosunkach”. Dwa-
dzieścia lat później, 9 czerwca 2005 r., Benedykt XVI w czasie spotkania z przedstawicielami tego samego Komitetu przypomniał, że dokument stał się „fundamentem późniejszych relacji Kościoła z narodem żydowskim”. 19 sierpnia 2005 r. podczas przemówienia wygłoszonego w synagodze kolońskiej zauważył, że deklaracja otworzyła „nowe perspektywy dla rozwoju stosunków żydowsko-chrześcijańskich pod znakiem dialogu i partnerstwa”.

W niniejszym opracowaniu wykorzystano ponad sto pięćdziesiąt wypowiedzi Ojców Soboru Watykańskiego II. Dwa projekty *Nostra aetate* były omawiane przez biskupów. Po raz pierwszy wypowiadali się oni na ten temat podczas drugiej sesji soborowej. Wówczas to schemat deklaracji zatytułowany *O postawie katolików do niechrześcijan, a szczególnie do Żydów* wraz z projektem dekretu o wolności religijnej były już włączone do dokumentu o ekumenizmie, który omawiano od 18 listopada do 2 grudnia 1963 r. Drugi schemat *Nostra aetate* zatytułowany *Deklaracja druga. O Żydach i niechrześcijanach* (pierwsza dotyczyła wolności religijnej) szczegółowo był dyskutowany przez biskupów 28 i 29 września 1964 r. podczas trzeciej sesji soborowej. Stanowił on wówczas samodzielny dokument, dołączony jednak do dekretu o ekumenizmie. Dostarczone tylko na piśmie uwagi Ojców do pierwszego i drugiego schematu *Nostra aetate* zostały również uwzględnione w niniejszej publikacji. Większość z nich została napisana w języku łacińskim, spotykamy także wypowiedzi po francusku, angielsku, a nawet hiszpańsku. Po raz pierwszy Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich przyjęta została 20 listopada 1964 r. Uwagi Ojców do tego dokumentu również przeanalizowano w niniejszym opracowaniu.

Prace nad publikacją rozpoczęte zostały wiele lat temu i kilkakrotnie były odkładane. Na samym początku należy wspomnieć o badaniach prowadzonych przez autora w okresie przygotowywania rozprawy doktorskiej. Wyniki tych poszukiwań, dotyczące opinii Ojców soborowych na temat odpowiedzialności za śmierć Jezusa Chrystusa wraz z dalszymi dociekaniem, opublikowane zostały w pierwszej obszerniejszej publikacji zatytułowanej *Kościół wobec przejawów antysemityzmu* (1999 r.). W tym też czasie ks. profesor Michał Czajkowski z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie zwrócił uwagę na konieczność zebrania i przedstawienia najważniejszych zagadnień dotyczących dialogu chrześcijańsko-żydowskiego

w perspektywie wypowiedzi biskupów, którzy uczestniczyli w obradach Soboru Watykańskiego II. Pewne dalsze zagadnienia autor opracował na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Ostatnie prace wymagały dużej cierpliwości i systematyczności. Swój udział w powstaniu publikacji mają więc również moi przyjaciele, którym chciałbym serdecznie podziękować za nieocenione wsparcie: Annie, Jarkowi i Pawłowi Galewiczom, Monice, Witoldowi i Michałowi Tomaszewskim oraz Katarzynie i Wojtkowi Paprotnym. Na pierwszym miejscu chciałbym jednak wyrazić podziękowanie zmarłemu Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Sikorskiemu, który wiele lat temu zwrócił moją uwagę na ogromne znaczenie pozytywnych relacji chrześcijańsko-żydowskich dla współczesnego Kościoła. Dzięki jego niezmiennej życzliwości i poparciu mogłem prowadzić badania na ten temat już podczas moich studiów w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi.

Publikacja składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich zatytułowany został *Problemy historyczne, strukturalne i interpretacyjne*. Przedstawia on historię powstania *Nostra aetate*, postawę biskupów z katolickich Kościołów wschodnich wobec kwestii żydowskiej, problem związany z umieszczeniem w deklaracji o religiach niechrześcijańskich punktu czwartego dotyczącego Żydów. Ostatnia część tego rozdziału zwraca uwagę na ściśle religijny charakter deklaracji, który był tak zdecydowanie podkreślany przez biskupów.

W rozdziale drugim przedstawione zostały następujące współczesne problemy występujące w dialogu z judaizmem w perspektywie *Nostra aetate* i wypowiedzi Ojców Soboru Watykańskiego II: stosunki chrześcijańsko-żydowskie w historii, relacje teologiczne między Kościołem a Synagogą po przyjsciu Jezusa Chrystusa, problem misji do Żydów. W rozdziale tym znalazły się również tematy dotyczące odpowiedzialności Żydów za „bogobójstwo”, pojęcia terminu „antysemityzm” oraz roli *Katechizmu rzymskiego* Soboru Trydenckiego w pracach soborowych.

Rozdział trzeci prezentuje zagadnienia relacji chrześcijańskich z wyznawcami innych religii pozachrześcijańskich. Szczególna uwaga zwrócona została na islam, a także na buddyzm oraz hinduizm.